

Kościół Mariacki w Stargardzie

Stargardzki kościół Mariacki będący obecnie kolegiatą jest najważniejszym późnogotyckim zabytkiem Pomorza Zachodniego. Jego architektura, pomimo niemal całkowitej zagłady Starego Miasta, nie ucierpiała zbyt mocno, a przeprowadzony w ostatnich latach „remont stulecia” przywrócił mu blask regotyzacji dokonanej na początku XX wieku przez Heinricha Deneke. Pomimo niemal braku historycznego wyposażenia widz odwiedzający wewnątrz nie jest w stanie się nudzić. Nie jest tutaj ważne czy odbiorca tego dzieła jest osobą przygotowaną do obcowania z tak wspaniałą historyczną architekturą czy też nie. Ona i tak zachwyca. Monumentalna średniowieczna architektura ze wspaniałym detalem broni się sama.

Kolegiata Mariacka w Stargardzie, 2023, fot. Kapitel, (źródło: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Stargard_Kolegiata_\(1\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Stargard_Kolegiata_(1).jpg)), (CC BY-NC 4.0)

Fara Mariacka wzniesiona na przyrynkowym placu jest stałym elementem miejskiego krajobrazu Stargardu od ponad siedmiu stuleci. Obecnie jest kolegiatą i Pomnikiem historii ustanowionym w 2010 r. rozporządzeniem Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej. Monumentalna architektura, złożoność jej formy, przestronność i wysokość wnętrza oraz

masyw elewacji zachodniej spowodował zapewne, że powojenni mieszkańcy Stargardu zaczęli nazywać to wspaniałe dzieło „katedrą” – choć nigdy nie był to kościół biskupi. Był jednak obrazem wiary, finansowych możliwości i aspiracji dawnych stargardzian, którzy poprzez wyszukaną formę jej architektury wynieśli swoją farę ponad wszystkie istniejące wówczas świątynie miejskie włącznie ze stołecznym Szczecinem.

W świetle obecnych badań nie sposób stwierdzić, iż kościół Mariacki był pierwszą świątynią parafialną w Stargardzie jak to do niedawna uważano. Wynika to z tego, że w latach 2006-2007 odkryto podczas badań archeologicznych pod relikiami kościoła augustiańskiego starszą świątynię, nieznaną ze źródeł historycznych. Powstała ona ok. 1200 r. i była użytkowana przez okres około 80-100 lat. W związku z tym jej plebanem mógł być Gerard *de Stargard*, który uważany jest za komandora tutejszego domu joannickiego, który wymieniony został w 1186 r. w dokumencie księcia Bogusława I jako jeden ze świadków. Ten niewielki kościół funkcjonował na obszarze osady targowej. Wobec tego nie jest pewnym czy spełniał on funkcje parafialne. Zastanawiającym jest jednak fakt, że joannici jeszcze kilkadziesiąt lat po lokacji Stargardu, która nastąpiła za sprawą księcia Barnima I 24 czerwca 1243 r., występowali w roli zwierzchników obywateli miasta. Wobec tego musieli się czuć nie tylko współzałożycielami nowego ośrodka, ale przede wszystkim pionierami życia duchowego, co nie było odosobnionym przypadkiem wśród zakonów, zwłaszcza rycerskich. W 1248 r. książę Barnim I potwierdził biskupowi kamieńskiemu prawo patronatu nad kościołem parafialnym. Zazwyczaj zgodnie uważa się, że chodzi o farę Mariacką. Tymczasem nie ma w dokumencie informacji o jakiej świątyni mowa. Być może był to nadal kościół na terenie dawnej osady podgrodowej.

Kościół Mariacki jako świątynię ceglana rozpoczęto wznosić w świetle tradycji i nowożytnych dokumentów w 1292 r. Powstały w trakcie tej budowy obiekt był trójnawową, bezwieżową, czteroprzęsłową halą o wysokości naw bocznych dzisiejszego kościoła, przykrytą sklepieniami krzyżowo-żebrowymi, z jednonawowym, trójprzęsłowym prezbiterium o wielobocznym zamknięciu od wschodu. Jej budowę zakończono w latach 20.-30. XIV w. Rozwiązanie partii chóru i monumentalnej fasady zachodniej, z blendowanym, schodkowym szczytem zaczerpnięto z architektury kościołów mendykanckich, a pozostałe elementy pochodzą z miast południowego побереża Bałtyku. Ślady pierwszej, halowej świątyni są do dziś czytelne w prześwitującym pomiędzy wieżami szczycie zachodnim, a którego zasadnicze partie zachowały się na poddaszu, w filarach nawy głównej, ścianach kaplic naw bocznych (pierwotne szkarpy), półfilarach łuku tęczowego, sklepieniach naw bocznych i masywnych słuźkach.

Nowy, halowy kościół dość szybko przestał być wystarczający dla ambitnych stargardzian. Już na początku lat 80. XIV w. rozpoczęto jego przebudowę, która objęła wschodnią i zachodnią partię świątyni. Prezbiterium z obejściem i wieńcem kaplic według źródeł świadczących o uposażeniach kaplic w ambicie ukończono już około 1384-1388 r. Dwuwieżowy masyw wieżowy dostawiono do ściany zachodniej pierwotnego kościoła halowego. Dolna partia z monumentalnym, osiowo usytuowanym portalem stworzyła jednolitą kompozycję architektoniczną. Południowa wieża ozdobiona charakterystycznym systemem blend nie została nigdy ukończona. Północna zdecydowanie wyższa, z pełnym programem tzw. „blendy stargardzkiej”, krenelażem zaakcentowanym czterema narożnymi wielobocznymi pinaklami, skąd wyrasta węższy, ośmioboczny bęben, zwieńczona została zapewne ostrosłupowym hełmem, który rekonstruował na swoich rysunkach w pierwszej połowie XIX w. wybitny pomorski historyk sztuki Franz Kugler.

Złożony motyw blendy wieży północnej fary Mariackiej powtórzony został dość szybko w samym Stargardzie. Na początku w wieży kościoła św. Jana, później w tamtejszych realizacjach związanych z budownictwem obronnym (brama Młyńska, zwana też Portową) i mieszczańskim (szczyty późnogotyckich kamienic). Dostrzegamy blendę typu stargardzkiego w wieży kościoła w Chociwlu, Gryficach, Drawsku Pomorskim, kościele św. Jakuba w Szczecinie, Nowogardzie i Pasewalku. W Brandenburgii widoczna jest w wieży bramy Młyńskiej na Nowym Mieście w Brandenburgu i szczycie kościoła w Derwitz koło Poczdamu. Na niemieckim Przedpomorzu w szczycie kamienicy przy Peenestraße 7 w Anklam; w Meklemburgii to szczyt kościoła w Neddermin koło Neubrandenburga. Motyw stargardzki powędrował dalej. Odnajdujemy go i w Danii, na północnej Zelandii – w kościele karmelitów w Helsingør, gdzie stał się z kolei wzorem dla dekoracji wież i elewacji kościołów wiejskich okolic miasta: Asminderød, Helsingø, Græsted, Karlebo, Ferslev, Grønholt, Sonnerup, Strø i Ølstykke. Dekoracja wieży północnej kościoła Mariackiego w Stargardzie została zastosowana również w miasteczkach i wsiach Pomorza. Widzimy ją w szczytach i wieżach świątyni: w Suchaniu, Witkowie, Wyszomierzu, Kani, Długołęce, Borkowie Wielkim, Sapolnicy, Rosowie, Niemierzu, Kościernicy, Bagnach, Redle, Dębicach, Siwkowicach, Kościernicy. Oddziaływanie architektury stargardzkiej fary nie zakończyło się w późnym średniowieczu. Motyw blendy typu stargardzkiego powrócił przetworzony w duchu baroku i widoczny jest w wystroju wieży kościoła w Zaborsku koło Pyrzyc.

Około 1403 r. zakończono budowę wielobocznej kaplicy Mariackiej usytuowanej od strony północnej, w której właśnie w tym roku ufundowano msze. Do połowy XV stulecia podwyższono korpus nawowy, a później wymurowano jeszcze kaplice naw bocznych.

Przyczyny przekształceń i wielkiej rozbudowy stargardzkiej fary mogły być dość przyziemne, ambicjonalne i wynikać z wciąż rosnącej konkurencji handlowej z sąsiednim Szczecinem, która ostatecznie doprowadziła w połowie XV w. do militarnego konfliktu. W latach 70. XIV wieku w mieście nad Odrą rozpoczęto wnoszenie kościoła farnego pw. św. Jakuba według nowego pomysłu, na który składało się obejściowe, halowe prezbiterium z wieńcem kaplic rozlokowanych pomiędzy wewnętrznymi przyporami. Jak uważa Jarosław Jarzewicz odpowiedzieć Stargardu musiała sięgać „daleko i wysoko”. W mieście nad Iną sięgnięto, podobnie jak w Szczecinie, po model chóru obejściowego, jednak znacznie bogatszego w formie i detalu, a dodatkowo o bazylikowym charakterze. Zastosowano w nim galerię triforyjną, a dekoracja zewnętrzna lizen ze szklwionymi detalami naroży i wypełnień płaszczyzn w postaci maswerków, wimperg i prawdopodobnie terakotowych rzeźb, może mieć konotacje odległe jak realizacje w Schwäbisch-Gmünd, Norymberdze czy Malborku, ale również obecne w budownictwie zachodniopomorskim od początku XIV w. w Gryficach i Pyrzycach. Wspomniane cechy zamknięcia prezbiterium stargardzkiej fary wiązane są częstokroć z osobą budowniczego, którym miał być Henryk Brunsberg. Tymczasem nie ma żadnych danych źródłowych wskazujących na jego zaangażowanie w prace nad kościołem Mariackim w Stargardzie. Obecnie zagadnienie autora przebudowy stargardzkiej fary dyskutowane jest w literaturze fachowej jedynie na podstawie analogii stylistycznych. Jest to przede wszystkim kościół św. Katarzyny w Brandenburgu – jedyne poświadczone źródłowo dzieło H. Brunsberga oraz kościół Mariacki w Chojnie, czyli oba obiekty mające oczywiste podobieństwa. W związku z tym w pracach Jarosława Jarzewicza, wybitnego znawcy stargardzkiej fary, pojawia się dylemat. Według Niego autorem projektu i przebudowy świątyni Mariackiej mógł być Henryk Brunsberg, ale równie dobrze jego uczeń, naśladowca, którego nazywa Mistrzem Chóru Stargardzkiego.

Fara Mariacka w Stargardzie posiadała zapewne wspaniałe późnogotyckie wyposażenie, jak na przykład nadstawy ołtarzowe, których śladem mogą być tryptyki lub ich pozostałości przekazane po reformacji do kościołów we wsiach będących własnością miasta. Były one jeszcze odnotowywane w katalogach zabytków z początku XX wieku, a dziś pozostały jedynie elementy retabulów w Świętem, Grzędzicach oraz szafa ołtarzowa z Lubowa przechowywana w Muzeum Narodowym w Szczecinie. Do innych obiektów wymienianych w źródłach należał wspaniały zegar astronomiczny i prospekt organowy. Do dziś z tego okresu pozostały jedynie częściowo zachowane malowidła ściennie i sklepienne widoczne przede wszystkim w kaplicach Trzech Króli, św. Bartłomieja i w zakrystii.

Kolegiata NMP Królowej Świata w Stargardzie – wnętrze, 2012, fot. Marcin Kuna, (źródło: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Stargard_kolegiata_kolb0475.JPG), CC BY-NC 3.0

Być może zabytkami pochodzącymi jeszcze z pierwotnego wyposażenia są istniejące szczęśliwie obiekty jak szafa późnogotycka z ok. 1450 r. dekorowana na skrzydłach drzwi maswerkowymi rozetami, która jest eksponowana w toruńskim Domu Kopernika oraz brązowy krzyż z figurą Chrystusa Ukrzyżowanego z ok. 1330 r. będący świadectwem wspaniałego kunsztu odlewniczego Jana Apengetera, uważany jeszcze dwie dekady temu za obiekt utracony podczas ostatniej wojny światowej, a przechowywany obecnie pod Poznaniem w jednym z domów zakonnych Księży Chrystusowców. Kolejnym ważnym świadectwem dawnego wyposażenia fary stargardzkiej była biblioteka. W 1404 r. Henning Zallentin fundując nad zakrystią kaplicę Wszystkich Aniołów i Świętych przekazał także swoje księgi, które stały się podwaliną dla księgozbioru mariackiego, nazywanego w okresie nowożytnym *Biblioteca Mariana Stargardiensis*. Najcenniejsze i ocalałe rękopisy średniowieczne, inkunabuły i stare

druki stały się w XIX w. częścią zbioru Gimnazjum Petera Gröninga w Stargardzie, a po drugiej wojnie światowej zasiliły zasoby Biblioteki Narodowej w Warszawie, Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, Książnicy Pomorskiej w Szczecinie i wielu innych bibliotek. Zbiory te, szczególnie z XVI w., uważane są za najważniejsze z zabezpieczonych na ziemiach zachodnich po 1945 r.

O ile po reformacji, która na Pomorzu miała miejsce w 1534 r., część późnośredniowiecznego wyposażenia w związku ze zmianą konfesji została zniszczona lub przemieszczona, to pozostała uległa pożarowi w 1635 r. Do odbudowy kościoła po kataklizmie przystąpiono już w końcu lat 30. XVII w. Prace trwały jeszcze długo bo do lat 60. W tym czasie nastąpiły poważne zmiany polityczne, których areną stał się i Stargard. Śmierć ostatniego Gryfity, pokój westfalski i jego rozstrzygnięcia doprowadziły do podziału dawnego księstwa pomorskiego. Szczecin wraz z częścią zachodnią wszedł w posiadanie Szwedów. Część wschodnia ze Stargardem, Kołobrzegiem i Słupskiem stała się krainą brandenburską. W końcu lat 50. XVII w. właśnie w Stargardzie Brandenburczycy ustanowili stolicę dla nowej części swojego państwa. W związku z tym odbudowana fara Mariacka stała się najważniejszą świątynią w stołecznym Stargardzie. To tutaj wysocy urzędnicy elektorscy, a później królewscy posiadali swoje ławy, kaplice grobowe i upamiętnienia w postaci epitafiów oraz płyt nagrobnych. Przez niemal pięćdziesiąt kolejnych lat kościół Mariacki zyskał nowe późnomanierystyczne i wczesnobarokowe wyposażenie, z którym XIX-wieczni restauratorzy nie potrafili się pogodzić. W związku z tym już ok. 1819 r. w trakcie regotyżacji przestało ono w większości istnieć. Do dziś pozostała jedynie nadstawa tzw. małego ołtarza (obecny ołtarz główny), ufundowanego w 1663 r. przez Christiana Püttmana i jego małżonkę Urszulę, ze sceną główną ukazującą Chrystusa przed Piłatem namalowaną według grafiki *Ecce Homo* Rembrandta van Rijn z ok. 1635 r. oraz supraporty dawnych kaplic grobowych rodzin von Weyher, Krüger i Movius, z których ostatnia została przeniesiona na początku XX w. i pełni funkcję dekoracyjnej oprawy wiatrołapu wieżowego portalu południowego.

W latach 1905-1911 wybitny architekt Heinrich Deneke przeprowadził ponowną regotyżację wnętrza. Jej efekty możemy w zasadzie podziwiać do dziś, ponieważ jej idee przywrócono podczas ostatniego „remontu stulecia”, który w zasadniczej części zakończył się w 2023 r. Dopelnieniem malowanego wnętrza był zespół neogotyckich i historyzujących witraży, które wprowadzono m.in. w okna obejściowych kaplic ambitu i kaplic południowych. Zaprojektowana w nich narracja obejmował obrazy z dziejów Stargardu i Pomorza, a także życie i męczeństwo Chrystusa. Niestety większość z nich nie przetrwała ostatniej wojny.

Kolegiata NMP Królowej Świata w Stargardzie. Ołtarz, 2005, Fot. Politykstargard (źródło: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Stargard_Kolegiata_O%C5%82tarz.JPG), GFDL

Stargardzki kościół Mariacki zarówno w sferze rozwiązań monumentalnych, jak i detalu, ma znaczenie ponadregionalne i pełni jedną z najważniejszych ról w historii nadbałtyckiej ceglanej architektury późnego gotyku. Pomimo niemal niezachowanego wyposażenia to ogrom, przejrzystość, skala i rozmach architektury przemawia do widza odwiedzającego jego wnętrze. Pomimo znacznej wysokości nawy głównej, która wynosi blisko 32 metry, jej piękna forma nie przytłacza. Dwoistość ścian zamknięcia prezbiterium, galeria tryforyjna, odbijające się światło okien i szklwionego detalu na zawsze pozostaje w pamięci odwiedzających osób.

Kolegiata NMP Królowej Świata w Stargardzie, Fot. Politykstargard, (źródło: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Stargard_Kolegiata6.JPG), GFDL

Jarosław Jarzewicz, *Kościół Mariacki w Stargardzie Szczecińskim*, [w:] *Innowacja i tradycja. Henryk Brunsberg i późnogotycka architektura ceglana Pomorza i Brandenburgii*, red. Michał Gierke, Biblioteka „Rocznika Chojeńskiego” 2, Chojna 2015, s. 57-67.

Jarosław Jarzewicz, *Architektura średniowieczna Pomorza Zachodniego*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM 2019.

Agnieszka Lindenhayn-Fiedorowicz, *Kościół Mariacki w Stargardzie – pierwotna forma kościoła na tle rozwoju pomorskiej architektury halowej drugiej połowy XIII i początku XIV wieku*, „Stargardia. Rocznik Muzeum w Stargardzie poświęcony przeszłości i kulturze Pomorza” 5 (2005-2009), 2010, s. 119-152.

Agnieszka Lindenhayn-Fiedorowicz, *Die Marienkirche zu Strgard in ihrer ersten Baugestalt. Ein frühes Beispiel städtischer Repräsentation im hinterpommerschen Pfarrkirchenbau*, „Baltische Studien” 109, 2023, s. 59-98.

Marek Ober, *O blendzie typu stargardzkiego*, [w:] *Terra Transoderana. Sztuka Pomorza Nadodrzańskiego i dawnej Nowej Marchii w średniowieczu. Materiały z seminarium naukowego poświęconego jubileuszowi 50-lecia pracy w muzealnictwie szczecińskim Zofii Krzymuskiej-Fafius, 7-8 czerwca 2002*, Szczecin: Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Oddział Szczeciński 2004, s. 89-99.

Marcin Majewski